

Pagrindinės XX a. ekonomikos mokslo metodologinių tyrimų kryptys

Stanislovas Algimantas Martišius

Profesorius socialinių mokslų habilituotas daktaras
Vilniaus universiteto Statistikos katedra
Saulėtekio al. 9, LT-2040 Vilnius
Tel. (370-5) 236 61 43, faks. (370-5) 236 61 26
El. paštas: stanislovas.martisius@ef.vu.lt

Straipsnyje konstatuojama, kad pagrindinės XX a. ekonomikos mokslo metodologinių tyrimų kryptys buvo empirizmas ir racionalizmas (apriorizmas). Parodoma, kad dabar ekonomikoje vis labiau įsigali hipotetinis ekonominių teorijų kūrimo būdas. Pirmenybė teikiama tai ekonominei teorijai, kuri apima didesnę empirinės informacijos kiekį, yra logiškai geriau pagrįsta, pasižymi didesne aiškinamąja ir numatomąja galia, gali būti griežčiau patikrinama, lyginant iš teorijos išplaukiančius faktus su stebėjimais. Apibendrinant XX a. ekonomistų diskusijas metodologiniais klausimais, galima teigti: 1) naujos ekonominės hipotezės negali būti išvestos nei vien indukciskai, nei vien dedukciškai; 2) ekonominės hipotezės sukūrimas yra išėjimas iš empirinių faktų ribų ir preliminaros problemos sprendimas formuluojant naują sąveikos dėsnį; 3) ekonomikos mokslas prasideda nuo problemų, o ne nuo stebėjimų, nors stebėjimai gali iškelti problemą, jei jie yra gerai pagrįsti.

***Pagrindiniai žodžiai:** ekonominė teorija, racionalizmas ir empirizmas, hipotezė, teorijos patikrinimas, mokslo metodas.*

Įvadas

Per visą ekonomikos mokslo istoriją aiškiai pasireiškė dvi ekonominių teorinių tyrimų metodologinės kryptys, kurios kartais rasdavo tarpusavio sutarimą, bet dažniausiai viena kitą neigė. Tai racionalizmas (apriorizmas) ir empirizmas. Racionalistų požiūriu, kelias į mokslo tiesą eina per protą, empiristų – tikro pažinimo šaltinis yra stebėjimai ir vaizdiniai [6, p. 55–71]. Racionalistai visada norėjo įrodyti, kad visos mūsų žinios vienaip ar kitaip yra išvedamos iš pirminių proto tiesų, empiristai, kad jos išvedamos iš patyrimo, fakto tiesų.

Ir racionalistai, ir empiristai pripažįsta, kad moksliniam pažinimui svarbūs yra loginiai samprotavimai, leidžiantys iš vienu teiginių išvesti kitus. Išskyrus šią bendrą nuostatą, toliau empiristų ir racionalistų keliai išsiskiria. Racionalistų požiūriu, samprotavimai, vedantys nuo pradinių prie išvestinių tiesų, yra dedukciniai. Racionalistams proto tiesos – loginių samprotavimų prielaidos, bendri teiginiai. Individualūs objektai racionalistų nedomina. Jie mokslinį pažinimą supranta kaip bendrybių, bendrų objektų savybių, daiktų pažinimą. Empiristų krypčių yra daug. Tačiau XX a. dauguma filosofų ir mokslo metodologų jį

siejo su loginiu pozityvizmu – agresyvia empirizmo versija, kuri praėjusio šimtmečio ketvirtajame dešimtmetyje susiformavo Vienos ratelyje ir vienu metu vos netapo vyraujančia epistemologijoje. Pagrindinė tos versijos empirizmo idėja buvo ta, kad pasaulio pažinimo pretenzijos gali būti grindžiamos tik patyrimu. Pažinimas grindžiamas konkrečiais stebimais, tad bendrieji teiginiai gali pretenduoti į žinias tik būdami patvirtinti patyrimu. Empiristų buvo pasiūlyta ambicinga programa, kurios tikslas buvo parodyti, kad visos mokslo šakos pradėtų plėtotis daug sparčiau, atsiskaidant patyrimu nepagrįsto balasto.

Toks buvo bendras XX a. ekonomistų mokslinės veiklos fonas.

Požiūris į ekonomikos metodologiją XX a. pradžioje

Per visą XIX a. ekonomikos metodologija daugiausia buvo plėtojama mažiau ar daugiau vadovaujantis nuostata, kad politinė ekonomija yra hipotetinis dedukcinis mokslas. XX a. ekonomistams atrodė, kad ekonomikos mokslas turi būti grindžiamas „tais pačiais dėsniais, kurie valdo individualaus žmogaus prigimtį“, nes jų objektas yra „žmonių, susibūrusių į visuomenę, aistros ir veiksmi“ [2, p. 19]. Taip teigė vienas iš žymiausių XIX a. ekonomistų J. S. Millis (Mill J. S.). Panašaus požiūrio laikėsi N. W. Senioras (Senior, William N.), J. E. Kernas (Cairnes John E.), J. N. Keinsas (Keynes, John Neville), pirmieji maržinalistai [13, p. 698–699; 633–644; 1023; 1085]. Visi jie buvo individualizmo, o ne holizmo pažinimo koncepcijos šalininkai. J. S. Millis tikino, kad „visuomenėje žmonės neįgyja jokių naujų savybių, kurios negalėtų būti dedukuotos iš dėsnių, apibūdinančių individualaus žmogaus prigimtį“ [2, p. 159].

Dauguma XIX a. ekonomistų suprato, kad vertybiškai neutralus ekonomikos mokslas sunkiai įmanomas. Tuo ekonomika skiriasi nuo fizikos. Fizikai nesvarsto, ar atomų teikiama atominio pasaulio interpretacijos yra patikimos. Kitaip yra ekonomikoje. Čia jau reikia remtis *homo economicus* fikcija. Todėl kyla klausimas, kaip jos dėka gauta abstrakti teorija gali būti siejama su daug sudėtingesniu realiu pasauliu ir neabstrakčiais jo gyventojais. Atsakymas buvo toks: politinė ekonomija yra mokslas, kuris tiktai nurodo tendencijas, o ne faktus [1, p. 101–129].

Standartinis požiūris į ekonomikos metodologiją ir ekonominės teorijos turinį iki Pirmojo pasaulinio karo buvo toks. Ekonominių reiškinų aiškinimas, kaip ir kitų mokslų pažinimas, remiasi tais pačiais pagrindiniais logikos metodais. Po ilgų ginčų pripažinta, kad ir indukcija, ir dedukcija vienodai naudotini metodai pažinti ekonominius reiškinius ir procesus. Kuriant ekonomines teorijas labiau taikytinas deduktyvinis metodas. Norint nenuolti nuo realios tikrovės, dedukcija gautas išvadas tenka patikrinti ir papildyti informacija, gauta indukcijos metodu. Ir jei tikrovės faktai nepatvirtina dedukcija gautų teorinių išvadų, tai reikia išsiaiškinti priežastis, kodėl taip yra.

To meto daugumos ekonomistų požiūriu, visiškai teisingas buvo posakis „indukcija be dedukcijos akla, dedukcija be indukcijos tuščia, nes neturi faktinio turinio; pirmoji – laivas be kompasas, pastaroji – kompasas be laivo“ [7, p. 31].

Buvo pripažinta, kad ekonomikos mokslas, palyginti su gamtos, turi esminį trūkumą: jam beveik neprieinamas eksperimentas. Tą trūkumą mažina tik tas faktas, kad ekonomikos mokslo tyrinėjimai galiausiai nukrypsta į žmogaus elgsenos nagrinėjimą, o čia jau galima savęs klausti ir iš patyrimo bei savistabos gauti atsakymą.

XIX a. pabaigoje ekonomistai metodologiškai buvo tos nuomonės, kad ekonominė teorija reikalinga todėl, kad ekonomikos mokslui rūpi išaiškinti priežastis, o stebėjimas atskleidžia tik koreliacijas. Paaikškinti ekonominių reiškinių – tai nustatyti jo priežastį ir taip jį įtraukti į vienas kitą sukeliančių priežasčių seką. Tokia seka nėra atsitiktinė, o būtina. Tačiau empirinio būtinumo nereikia painioti su matematinės ar logikos būtinumu.

Iki Pirmojo pasaulinio karo ekonomikos literatūroje plačiai buvo aiškinama F. Wieserio ūkinių reiškinių tyrimo sistema. Pagal jį, istorijos raidoje, einant nuo paprasto ūkio į kombinuotesnes jo formas, tenka susidurti su vis įvairesniais ekonominiais ir socialiniais reiškinių. Jų tyrimas darosi neįmanomas be idealizacijos ir abstrakcijos metodų platesnio naudojimo. Pasak austrų ekonomisto F. Wieserio, „teoretikas pradeda izoliuojančios ir idealizuojančios tolimos abstrakcijos prielaidomis, nes jis stengiasi suvokti grynuosius tikrovės elementus, neturėdamas viso realybės vaizdo. Tačiau šiomis tolিমomis abstrakcijomis jis negali pasitenkinti, jei nori savo tikslo siekti iki galo, nes antraip jis nesupras tikrovės; vėliau jis privalo žingsnis po žingsnio mažinti abstraktumą, padaryti savo prielaidas konkretesnes ir platesnes“ [7, p. 359].

Šią mažėjančią teorijos abstrakciją labai vertino XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios, net tarpukario laikų ekonomistai. Iš tiesų tik einant F. Wieserio apibūdintu ekonominės teorijos konkretizacijos keliu, galima prieiti prie to, kas vadinama realistine teorija. Iš čia jau netoli ir požiūris į mokslą kaip spėjimų ir paiešgimų grandinę, kurį gynė K. Popperis [5].

F. Wieserio teoriją galima pritaikyti apibūdinti ekonomikos mokslo dėsnių turinį. Pagal ją, ekonomikos mokslo dėsniai yra hipotetiniai. Jie veikia esant tik toms pačioms prielaidoms, kurios buvo pasirinktos išvedant dėsni.

Dėsniai gaunami izoliuojančia abstrakcija. Tik naudojantis izoliuojančia abstrakcija galima nustatyti funkcionalinę ekonominių reiškinių priklausomybę.

To meto ekonomistų teoretikų nestebino, kad ekonomikos teorijai netenka turėti reikalo su ūkine tikrove, o tik su įsivaizduojama ir mintijama. Jie suprato, kad ekonominė teorija, kaip ir visi socialiniai mokslai, mažai tetinka spėti ateitį. Nuo ekonominės teorijos iki praktinio jos taikymo – ilgas ir vingiuotas kelias.

Jau XIX a. pabaigoje buvo suvoktas būtinumas atskirti ekonominių reiškinių dinamikos ir statikos tyrimus [13, p. 547–548; p. 1269–1271]. Norint suprasti ekonominius reiškinius, privalo išeiti iš veikiančių ūkio jėgų pusiausvyros būklės – traktuoti ūkį statikos būklės. Tuo tarpu plečiantis ūkiui, pasireiškia tam tikros jo dinamikos jėgos: gyventojų skaičiaus ir kapitalo didėjimas, technikos, ūkio organizacijos ir poreikių pasikeitimas.

Ten, kur tiriama ūkio pusiausvyra, daugiau dėmesio kreipiama į ekonominių dydžių savitarpio priklausomybę. Taip prasidėjo ekonomikos mokslo matematizavimas [13, p. 1258–1261]. Tiesa, iki 1914 m. ekonominės teorijos matematizavimas dar nebuvo ženklus.

Ekonomikos mokslo metodologinių inovacijų ieška iki 1914 m. nebuvo intensyvi. Nebuvo ir labai ženklaus susiskaidymo ekonominės metodologijos srityje. Padėtis pasikeitė tarpukario metais. Atgimė radikalus empirizmas ir racionalizmas (apriorizmas). Kai po Antrojo pasaulinio karo mokslų logikoje dominuojantis tapo neopozityvizmas, ekonomikos mokslų metodologijoje įsitvirtino empirizmo metodologinė kryptis. Jai įsigalėti buvo palankios sąlygos: sparčiai vystėsi ekonometrija, kuri sudarė galimybę abstrakčias ekonomines teorijas susieti su faktiniais duomenimis, realia ekonomine tikrove. O keinsizmo

triumfas JAV ir Vakarų Europoje paskatino tą naują makroekonominę doktriną greičiau empiriškai verifikuoti, nes tik po rimtų išbandymų ji galėjo tapti valstybės ekonominės ir socialinės politikos formavimo instrumentu [10]. Taip prasidėjo intensyvus empirinės krypties ekonomikos mokslo metodologijos atgimimas.

Ekonomikos mokslo empirizmo metodologinė kryptis

Pirmasis iš ekonomistų, sistemingai ir nuosekliai kritikavęs apriorizmą, buvo F. Hatčisonas (Hutchison F.). Jo pretenzijų esmė dar 1938 m. pasireiškė tuo, kad apriorizmo koncepcija neleidžia ekonomikos teorijos performuoti į visavertį mokslą, užpildydama ekonomikos mokslą pseudodogmomis, neturinčiomis empirinio turinio. F. Hatčisono požiūriu, ekonominius dėsnius, kurie lengvai gali pretenduoti į dėsnio pavadinimą, galima lengvai suskaičiuoti. Tarp jų yra tokie empiriniai apibendrinimai – Pareto dėsnis, Grešemo dėsnis, mažėjančio gavinio ir ribinio naudingumo dėsniai. F. Hatčisonas netikėjo, kad galima sukurti griežtą mokslinę sistemą remiantis baziniais postulatais, gautais introspekcijos pagalba. Kai kuriais atvejais toks metodas gali padėti, bet jeigu mokslininkui reikia gauti universalios reikšmės rezultatus, jis neturi remtis vien introspekcija. Pagal apibrėžimą ta procedūra turi grynai subjektyvių pobūdį ir ją „objektyvizuoti“ kokiū nors visų pripažintu metodu beveik neįmanoma. Be to, individui ji labai nepatikima. „Gdytojas, kai jis gydo save, nesuims jokių rimtų gydymosi procedūrų remdamasis vien savo temperatūros pojūčiais, bet paims termometrą ir stebės jo rodmenis“ [1, p. 142]. F. Hatčisonas daro išvadą: kiekvienam empiriniam mokslui, iš jų ir ekonomikai, reikia kitokios, ne apriorinės metodologijos.

F. Hatčisono požiūriu, tokios metodologijos pagrindu turi tapti K. R. Popperio (Popper K. R.) falsifikacionizmas. Pagal K. Popperį, nors mokslas ir nepajėgus nieko galutinai įrodyti, bet jis gali nuolat paneigti, „falsifikuoti“ klaidingas teorijas [5, p. 187–199]. Gebėjimas paneigti teoriją yra pagrindinis tikrų žinių mokslisškumo požymis. Loginių pozityvistų metodologija vertino teorijos prieštaravimą faktams kaip nagrinėjamos teorijos neišsamumą, o K. Popperis buvo gerokai radikalesnis. Jis rašė: „Siūlykite teorijas, kurios gali būti kritikuojamos, galvokite apie galimus falsifikacinius eksperimentus – lemtingus eksperimentus, bet neatsisakykite savo teorijų permelyg lengvai – bent jau kol kritiškai neištyrinėjote savo kritikos“ [5, p. 165].

K. Popperis atmetė esminę verifikacijos prielaidą, kad mokslinių stebėjimų eiga yra indukcinė, t. y. kad nuo atskirų stebėjimų einama prie visuotinės ir taip nustatomas šios visuotinės dėsningumas, taip pat indukcinės išvados galimumą. Pagal jį, neteisinga iš paskirų atvejų, kurie yra duoti mums per patyrimą, daryti išvadas apie nesamus atvejus, kurie gali būti ateityje. K. Popperis teigė, kad negalima eksperimentu verifikuoti mokslinių hipotezių, nes kiekviena hipotezė yra susijusi su teorija, taigi išeina iš stebėjimo ribų. Teiginis, kuriuos galima empiriškai paneigti, falsifikuoti, reikia laikyti turinčiais empirinį turinį. Tokio turinio neturi logikos ir matematikos teiginiai; jie iš principo negali būti empiriškai paneigti, nors žinoma, kad matematiniai teiginiai yra moksliniai.

F. Hatčisonas visiškai sutinka su K. Popperio įrodinėjimais. Jo nuomone, ekonomika, skirtingai nuo logikos ir grynosios matematikos, yra grynai empirinis mokslas. Kiekvienas jos teorijos teiginys rūpestingai turi būti patikrinamas vadovaujantis falsifikacijos prin-

cipu. Kitaip ekonomika niekada neįeis į išplėtotų empirinių mokslų šeimą.

F. Hatčisono metodologinę koncepciją ekonomistai sutiko nevienareikšmiškai. Vieni ją visiškai priėmė ir atmetė apriorizmą. „Tiktai faktiniai duomenys, – rašo M. Fridmanas, – gali parodyti, ar nagrinėjama teorija naudinga spręsti konkrečias problemas. Antraip ekonominė teorija išsigimsta į paprasčiausią tautologinę sistemą ir tampa užmaskuota matematika“ [12, p. 27]. Tačiau buvo ir ekonomistų, maniusių, kad F. Hatčisonas, kovodamas su apriorizmu, „perlenkė lazda“. Pavyzdžiui, F. Mahlupo (Machlup) nuomone, F. Hatčisonas – tai jau ekonomikos ultraempiristas, nes reikalauja patikrinti kiekvienos ekonominės teorijos teiginį [1, p. 142]. Tokia teorinė nuostata labai primena istorinės mokyklos poziciją, nes traktuoja ekonomikos mokslą kaip tiesiogiai stebimų reiškinių aprašymą ir atima iš ekonomikos teorinį lygmenį. Tuo klausimu M. Fridmanas (Friedman) pastebi: „toks plačiai paplitęs požiūris yra fundamentali metodologijos klaida ir atneša didelę žalą... Toks požiūris neduoda būdų paneigti nepagrįstų hipotezių. Jis tik sukelia painiavą, nes nepadedą suprasti empirinių duomenų svarbumo ekonominei teorijai, tyrinėtojų intelektualines pastangas nukreipia klaidingu keliu...“ [12, p. 29].

Gali kilti klausimas, jei faktai lemia teorijos likimą, kodėl nepatikrinus teorijos pradinių teiginių? M. Fridmanas įtaigiai argumentuoja savo poziciją tuo klausimu: 1) tiesioginis teorijos pradinių prielaidų patikrinimas ne visada galimas, pvz., kai kuriant teoriją naudojami idealizuoti objektai; 2) teorijos skiriasi nuo paprasto aprašymo tuo, kad jos apibendrina faktus, dažnai prarasdamos savo visą realumą, konkretumą [12, p. 29, 32, 42].

Iš tų teiginių išplaukia tokia išvada: vienintelis empirinės teorijos patikrinimo galimas

būdas yra jos išvadų (gautų prognostinių teiginių) palyginimas su faktais, t. y. falsifikacijos principo naudojimas.

Hipotezė atmetama, jei ji prieštarauja realiems duomenims; tariame, jei iš hipotezės išplaukiantys numatymai neprieštarauja tikrovei. Pasitėkėjimas hipoteze didėja, jei realūs faktai daug kartų negalėjo jos paneigti. M. Fridmano nuomone, „faktai niekada negali įrodyti hipotezių, jie gali išryškinti jos klaidingumą, o tai ir turime omenyje, kai kalbame, kad hipotezė buvo patikrinta realiu patyrimu“ [12, p. 64].

Monetaristo M. Fridmano metodologinė koncepcija daugumos ekonomistų buvo sutikta palankiai, pradėta ją populiarinti kaip standartinį požiūrį į ekonomikos metodologiją. Iš tiesų ji, skirtingai nuo ultraempiristinių koncepcijų, leidžia pradėti ekonominius tyrimus ir esant pakankamai „nerealistinių prielaidų“, palikdama tyrinėtojiui plačiausią intelektualaus ieškojimo erdvę ir kartu išsaugo ekonomikos teorijos mokslinį pobūdį. Priešingai apriorizmo metodologijai, pagal M. Fridmano metodologinę koncepciją kategoriškai reikalaujama teoriją užbaigti griežtu išvadų empiriniu patikrinimu, neleidžiama teoretikui per daug atitrūkti nuo ūkinės realybės.

Nors šios metodologinės doktrinos pranašumas buvo aiškus visiems, tačiau nuo 1970 m. tarp ekonomistų pradeda didėti skepticizmas M. Fridmano teorinės koncepcijos atžvilgiu. Iš dalies tai buvo susiję ir su prasidėjusia ekonomikos mokslo krize. Ekonominiai teoriniai teiginiai, padėję neblogai reguliuoti įvairių kraštų ūkį iki 1965 m., vėliau pradėjo duoti vis blogesnius rezultatus, o 1974–1975 m. dėl įvairių priežasčių prasidėjo gilesnis ūkio smukimas. Be to, tuo metu sumažėjo K. Popperio įtaka bendrajai mokslų metodologijai. K. Popperio teoriją pradėjo plačiai kritikuoti J. Lakatošas (Lakatos J.), T. Kunas (Kuhn T.),

P. Feibendas (Feyerbend P.) ir kiti filosofai, mokslo logikos atstovai.

Jie įrodinėjo, kad mokslinės teorijos, matematizuotos gamtos mokslo srityje, yra gerokai pastovesnės, nei buvo manoma, ir po gautų prieštarūnų jos lyginimo rezultatų su gyvenimo faktais. Nors ir neigiami teorijos tikrinimo rezultatai, mokslininkai neskuba atmesti turimos teorijos. Performavę kai kuriuos teorijos teiginius ir sukūrę papildomas hipotezes, o dažnai panaudoję retoriką ar tiesiog propagandą, mokslininkai nuo paneigimo stengiasi išsaugoti savo teorijos pagrindinį turinį. J. Lakatošo žodžiais tariant, „pastovųjį branduolį“. Ir jiems dažniausiai pavyksta. Vadinasi, falsifikacinė doktrina grynu pavidalu neadekvačiai vaizduoja realią mokslų raidos eigą. Tą teiginį patvirtina ir toks ekonomikos mokslų istorijos pavyzdys.

Kai keinsistų ir monetaristų teoriniai ginčai buvo pačiame įkarštyje, kilo natūralus būtinumas patikrinti, ar iš tikrųjų pinigų masės ir nacionalinių pajamų ryšys yra toks tvirtas, kaip išplaukia iš monetaristų koncepcijos. Įvairių autorių atlikti skirtingi statistiniai tyrimai parodė, kad šis ryšys dažniausiai nepakankamai gerai pasireiškia. M. Fridmanas neignoro tų empirinių teiginių, bet ir neatsisakė savo teorijos. Nacionalinių pajamų ir pinigų masės dinamikų nesutaptį jis aiškino tiksliai nenumatomų pinigų kiekio ir po to vykstančio nacionalinių pajamų pasikeitimo svyravimo lagu (5–8 mėn.). Taip pagrindinė monetaristų doktrinos tezė, kad pinigų pasiūla yra ekonominio nestabilumo pirminis šaltinis, buvo išgelbėta nuo paneigimo.

Gyvenimo patirtis parodė, kad falsifikacijos principo taikymas ekonomikos teorijoje yra sudėtingas dalykas. K. Popperio metodologinė koncepcija nėra tobula ir neiginijama. Mokslo logikos ir metodologijos atstovai turėjo daug griežtų profesinių pretenzijų K. Poppe-

rio pažinimo koncepcijai: empirizmo absoliutinimas, tik teorijos negatyvios priklausomybės nuo patyrimo postulavimas, nepakankamos demarkacinės linijos tarp mokslo ir ne mokslo nustatymas [5, p. 66].

Mūsų nuomone, svarbiausias ir mažiausiai neiginijamas falsifikacinės doktrinos neveiklumo įrodymas yra tas, kad ji ne tik nepajėgė įrodyti teorijos teisingumo, bet ir negali viena-reikšmiškai įrodyti ir jos klaidingumo. Mokslo istorijos konkrečiais pavyzdžiais tai akivaizdžiai įrodė F. Lakatošas, o anksčiau panašius samprotavimus buvo išsakęs prancūzų fizikas P. Dubemas (Duhem P.) [5, p. 33–82]. Priešingai tam, ką pateikė falsifikacinė doktrina, ypač jos naivi versija, nekritiškai priimta ekonomistų, dabar formuojasi tokia tezė: atsižvelgiant į sisteminių mokslo žinių pobūdį, empiriškai patikrinti atskirų teorijos teiginių yra negalima. Atskiras patikrinimo rezultatas leidžia tikrai konstatuoti esamą konfliktą tarp patyrimo ir teorijos, bet neleidžia nustatyti, kur konkrečiai yra klaida, kokie teorijos elementai prieštarauja faktams. Pakankamai išradingas mokslininkas visada gali nuo teorijos paneigimo ar atmetimo išgelbėti kiekvieną teoriją, pakeisdamas jos komponentus. Vadinasi, lemiamo ar paskutinio eksperimento, galinčio galutinai išspręsti teorijos likimą, neegzistuoja. Tuo ir galima paaiškinti teorijų pastovumą ir tada, kai jos nevisiškai atitinka faktus. Mažiau ar daugiau pakoreguotos, teorijos lengvai išvengia būti atmestos.

Chrestomatinis pavyzdys – Hekscherio–Ohlino–Vaneko (Heckscher–Ohlin) teorijos patikrinimas. Šių ekonomistų nuomone, užsienio prekyba skatina šalių nevienodas apsirūpinimas gamybos veiksniais. Šalys, turinčios daug kapitalo, daugiausiai eksportuoja kapitalo imlias prekes ir importuoja darbo imlias prekes. O šalys, kurios geriau aprūpintos darbu, atvirkščiai: išveža darbo imlią

produkciją ir įveža kapitalo imlią produkciją. V. Leontjevas (Leontjev V.) JAV duomenimis patikrino šios teorijos išvadas. Testų rezultatui buvo neigiami. V. Leontjevo skaičiavimai parodė, kad viena iš labiausiai kapitalu apsirūpinusių šalių JAV eksportuoja darbo imlias, o importuoja kapitalo imlias prekes. Rodos viskas aišku: Hekscherio–Ohlino teorija turi būti užmiršta ir pakeista kita doktrina. Be vietoj tokios radikalios išvados V. Leontjevas pasiūlė jos išsaugojimo būdą. Jis atkreipė dėmesį į tai, kad darbo jėgos panaudojimo efektyvumas JAV beveik tris kartus didesnis negu kapitalo. Įtraukus į analizę paminėtą faktą, Hekscherio–Ohlino teorija buvo išsaugota, nepaisant gautų neigiamų jos empirinio patikrinimo rezultatų.

Mūsų išvada būtų tokia: ekonominės teorijos falsifikavimo procedūros dažnai ekonomikos metodologijos atstovų tik deklaruojamos; jos neranda nuoseklaus praktinio pritaikymo.

Būtų klaidinga manyti, kad K. Popperis ir jo šalininkai nesuvokia savo koncepcijos neišsamumo [5, p. 225–237]. Jie tai supranta ir teigia: ekonominės metodologijos teorija dar neturi geresnio teorijos tikrinimo būdo, todėl reikia naudoti falsifikacijos principą, nepaisant visų jo trūkumų. Visada reikia kelti klausimą: kokie faktai turi įvykti, kad priverstų atsisakyti tos teorijos? Teorija, kuri negali atsakyti į šį klausimą, neišlaiko mokslo žinių standarto. Būtent tokios nuomonės yra M. Blaugas (Blaug M.), bene žymiausias dabar ekonominės metodologijos srityje [1, p. 352–355].

Dabar daug ekonomistų, priklausančių įvairioms mokykloms, mano, kad savo tradicine versija empirizmas negali būti metodologiniu ekonominės teorijos pagrindu. Pateikiama daug argumentų pagrįsti tokį požiūrį [10, p. 60–70; 11, p. 130–136]. Mūsų nuomone, svarbiausi yra šie:

1. Norint panaudoti falsifikacijos principą paneigti ekonominę teoriją reikia tikslų prognozių, bet ekonomikoje visos prognozės yra apytikslės ar net iš principo negalimos. Ypač tą faktą detalai nagrinėja ir kelia aprioristai.

2. Ekonominės teorijos dažnai turi išraišką: „jeigu yra A, tai įvyks B“. Bet tai nesuteikia griežtumo, nes esant A, jei neplaukia B, galima teigti, kad B atsirasti sutrukdė šalutinis veiksnys C. Fizikas laboratorinėmis sąlygomis gali dirbtinai fiksuoti ar atmesti vienus veiksnius, o vėliau, vadovaudamasis mokslinė eksperimento teorija, išnagrinėti likusių veiksnių poveikį. Ekonomistas tik gali naudoti *ceteris paribus* principą, o tai suteikia teorijai negriežtumą. Iš čia ir kyla nuomonė, jog teorija yra gera, bet analizuojama gyvenimo situacija yra netipinė. Be to, jeigu teorijos empirinio patikrinimo rezultatas negatyvus, teoretikas dažnai kaltę verčia statistikai, esą jis surinkęs ne tuos duomenis, arba turima ekonominė informacija tuo atveju nepritaikoma.

3. Falsifikacijos principo naudojimas tikrinti ekonomikos teoriją yra problemiškas dėl pačios teorijos pobūdžio: ji nagrinėja idealizuotų požymių, kurie dažnai neturi tikslų analogų gyvenime, sąveiką. Ir faktai, renkami patikrinti ekonominę teoriją, dažniau yra skirti atnaujinti pačią teoriją, o ne į ją verifikuoti.

Praėjusio amžiaus aštuntuoju dešimtmėčiu mokslo logikos srityje labai sumažėjo neopozityvizmo įtaka. Patyrė nemažą krizę ir pats ekonomikos mokslas, nes jis dažnai nesugebėjo atsakyti į iškilusius naujus ūkinio gyvenimo klausimus. Pasirodė, kad empiristai neturi adekvataus empirinio instrumentarijus ne tik įrodyti teorijos teisingumą faktais, bet ir paneigti melagingas koncepcijas. Turėjo susiformuoti empirizmui naujos, alternatyvios metodologinės doktrinos. Pirmiausiai jų buvo pradėta ieškoti remiantis racionalizmu.

Racionalizmas ekonomikos moksle

Duobė, į kurią papuolė empirizmas ekonomikoje, leido atgyti racionalizmui arba apriorizmui. Šiuolaikinis radikalaus racionalizmo atgimimas asocijuojasi su naująja austrų mokykla – Liudviku von Mizesu (Ludwig von Mises) ir Fridriku von Hajeku (Friedrich von Hayek). Dabar racionalizmo metodologinę kryptį ekonomikoje remia daug neortodoksinų kryptų ekonomikos moksle, pirmiausiai postkeinsistai ir neomarksistai. Galima kalbėti apie formavimąsi naujos, empirizmui alternatyvios metodologinės doktrinos.

L. Mizesas ir jo mokiniai yra įsitikinę, kad empirizmas yra klaidinga doktrina, nes empiristas, nenorėdamas pripažinti nieko, be stebėjimų duomenų, Mizeso nuomone, atsisako galingiausio pažinimo instrumento – žmogaus proto. Pagal jį, jusles turi ir gyvūnai, bet jie mokslinių teorijų nekuria, nes neturi žmogaus proto. Radikaliųjų racionalistų požiūriu, kelias į pažinimo tiesą eina ne per jusles, o per protą, įkūnijantį teorijos logiką. Jų nuomone, teorijos ir potyrių ryšys egzistuoja, bet visai ne toks, kokį jį išvaizduoja empiristai.

Tiek matematikoje ar logikoje, tiek ir ekonomikos moksle, – teigia XX a. ekonomistai racionalistai, – viskas remiasi aksiomomis – racionaliai ūkininkaujancio subjekto logika. Iš aksiomų, apibūdinančių racionalų ūkininkavimą, dedukcija išvedami teiginiai (teoremos). Konkretūs duomenys negali paneigti tokios teorijos, nes jos teisingumas pagrįstas įrodymų iš pripažintų aksiomų logika. L. Mizesas rašė: „Jeigu pastebimas priešingumas tarp teorijos ir bandymų, visada turime numanyti, kad neišpildytos teorijos pasirinktos pradinės sąlygos arba stebėjimuose atsirado kokia nors klaida“ [1, p. 30]. Jo išvada buvo tokia: joks bandymas niekada negali priversti atmesti arba modifikuoti apriorines teorijas.

Žinoma, tai kraštutinis racionalistų požiūris. Jis racionalistų priešininkų dažniausiai cituojamas ir labiausiai kritikuojamas.

Racionalistai ekonominės metodologijos uždavinį supranta visai kitaip negu empiristai. Empiristų požiūriu, ekonominės metodologijos uždavinys – eksperimentiškai patikrinti teorijos pradinės hipotezės ir gautas galutines išvadas, o visa grandinė įrodinėjimų, susiejančių tas dvi mokslinės teorijos dalis, neturi didelio vertingumo. Atvirkščiai, L. Mizeso ir jo mokyklos atstovų nuomone, loginė dedukcija yra viso ekonomisto teorinio darbo esmė. Ekonomistas savo išvadas gauna ne iš tiesioginio stebėjimo, o iš „teoretinio mąstymo, panašaus su loginiu ar matematinium“ ir dėl to jos „gali sėkmingai dirbti už rašomojo stalo kaip tai daro logikai ir matematikai“ [9, p. 209].

Toks požiūris į ekonominės teorijos pobūdį yra pakankamai pagrįstas. Tyrinėtojas, jei jis nori sukurti teoriją ir nustatyti dėsnius, o ne apsiriboti paprastu reiškinių aprašymu, turi nustatyti funkcinius procesų ryšius. Empirinio stebėjimo metu tų proceso vidinių ryšių nepastebima, nes gyvenime arba realybės ekonominių reiškinių sąveika yra gana sudėtinga. Nuo paprastų, vienetinių neginčijamų faktų norint pakilti prie teorinių apibendrinimų reikia gilaus loginio įrodinėjimo. Pavyzdžiui, kas lemia audėjų darbo užmokestį? Atsakymai gali būti tokie: žmogaus egzistavimo priemonių minimumas – taip įrodinėjo ekonomistų klasikų mokykla; darbo jėgos, kaip prekės, vertė – teigė marksistai; viską lemia ribinis darbo produktyvumas – įrodinėja maržinalistai. Eksperimentas į tą klausimą negali duoti atsakymo. Ekonominė dėsnių negalima gauti konkrečių duomenų induktyviu apibendrinimu; juos būtina išvesti dedukcija.

Taip elgiasi logikai, matematikai. Pavyzdžiui, Pitagoro teorema buvo įrodyta logine dedukcija, o ne empiriškai matuojant trikam-

pius. Racionalistų požiūriu, taip turi elgtis ir ekonomistai. Grynoje ekonominėje teorijoje taip ir yra. Tezė, kad firma gauna maksimalų pelną, kai dydžiai ribinės pajamos, ribinės išlaidos, vidutinės išlaidos ir kaina yra lygūs, pagrįdžiama ne daugelio konkrečių firmų empirinių rezultatų stebėjimu, o loginiu įrodinėjimu, atsižvelgiant į esamas laisvosios konkurencijos sąlygas. Taip laisvosios konkurencijos dėsnis buvo gautas netiesiogiai. Jis tikraja ta žodžio prasme turi apriorinį pobūdį.

Pripažinus ekonominės teorijos suformavimo apriorinį pobūdį, tampa aišku, kad jos likimo negali lemti bandymas. Kai istorikai ar gamtininkai, suformulavę savo koncepcijas apibendrinami empirinę medžiagą, pastebi teorijos ir praktikos prieštaravimą, jie turi keisti teoriją. Tačiau ekonomistai, racionalistų požiūriu, panašiai kaip logikai ir matematikai, papuoletę tokia situacija, turi ieškoti klaidingų faktų. Pavyzdžiui, faktas, kad konkrečios firmos ar net keletas firmų produkcijos kaina viršijo ribinius kaštus, rodo didelį ekonomikos monopolizavimą stebėjimo metu, tačiau loginės išvados apie kainos lygybę ribinėms gamybos išlaidoms, esant laisvosios konkurencijos sąlygoms, visiškai nepaneigia. Tą ir turėjo galvoje L. Mizesas, pareiškdamas, kad patyrimas neturi galios paneigti „apriorinės teorijos“. Jo išvada buvo tokia: empirinio patikrinimo prasmė ir esmė pasireiškia tik nustatant, ar ta tikrinama abstrakti ekonominė teorija pritaikoma tai konkrečiai situacijai aprašyti. Empirinis tikrinimas negali pakoreguoti pačios apriorinės teorijos [1, p. 134–138].

Tvirtinimo, kad ekonomikos teorijų teiginiai yra analogiški logikos išvadoms ar matematikos teorems ir jų nereikia patvirtinti ar paneigti konkrečiais duomenimis, empiristai paprastai neginčija, bet pateikia racionalistams savo ruožtu klausimą: kokia yra visų loginių įrodinėjimų prasmė, jei teorija kinų

siena atskirta nuo faktų? Susidaro vaizdas, kad metodologinė L. Mizeso koncepcija gali pateisinti mažiausiai tikėtiną teoriją vien remiantis teiginiu, kad stebėjimo metu nesilaikyta aptariamoms teorijos pradinėms sąlygoms. Peršasi išvada, jei faktai prieštarauja teorijai, blogiau faktams, o ne teorijai. Bet tada ekonomikos mokslo „apriorinės teorijos“ praranda ryšį su tikrove ir virsta grynai proto žaidimu, be praktinės naudos.

Norint išspręsti šią dilemą, reikia išnagrinėti ekonomikos „apriorinių teorijų“ metodologinį statusą ir jų santykį su realia tikrove. Dalis atsakymų gaunama atsižvelgus į tradicinę pažinimo teoriją. Pagal ją visi moksliniai teiginiai yra: 1) analitiniai; 2) sintetiniai. Pirmieji yra formalūs ir neturi jokios informacijos apie realų pasaulį, todėl jų teisingumas gali būti patikrintas be tiesioginio stebėjimo. Sintetiniai teiginiai yra turiningi, apibūdina realią tikrovę ir turi būti lyginami su konkrečiais duomenimis.

Jei pasirenkame tokių teiginių skirstymą, tai L. Mizeso „apriorines teorijas“ reikia be jokių svyravimų priskirti prie analitinių teiginių, tačiau tai nedaro tų teorijų nei beprasmiškas, nei nenaudingas. Analitinių teiginių statusas matematikoje visai aiškus. Kiekviena matematinė teorema – tautologija. Deduktyvus jos išvedimas baigiasi analitiniais tvirtinimais. Tačiau niekas neneigia, kad matematika bendrai, o pavyzdžiui, Pitagoro teorema, atskirai nepraturtina mūsų žinių. Analitiniai teiginiai kitaip papildo mūsų žinojimą.

Analoginė ir ekonomikos mokslo padėtis. Pavyzdžiui, E. Sluckis ir J. Hiksas (Hicks) nustatė ribinio naudingumo ordinarinės teorijos variantą transformuodami grynai formalias neutralumo kreives iš jų pradinės kardinaliosios versijos. Naujas teorijos variantas neturi jokios naujos empirinės informacijos, tačiau pastaroji teorija dabar sudaro ekonomikos

mokslo aukso fondą, nes pagal savo logines charakteristikas ordinalizmas esmingai lenkia kardinalizmą. Vadinasi, ekonomikos mokslui reikalingi tiek analitiniai teiginiai, tiek ir sintetiniai. L. Valraso (Leon Walras) abstrakti bendrosios pusiausvyros teorija yra tik „teorinis karkasas“, bendra abstrakti teorija konkrečios šalies visų ūkio sektorių makroekonominėi analizei atlikti. Ji dar labai toli nuo realios ekonominės tikrovės. Norint šią teoriją pritaikyti, ją reikia labai konkretinti, sukurti nuoseklią modelių kaitą.

Tą iš dalies padaręs V. Leontjevas jau galėjo atlikti JAV visuomenės ūkio tyrimą *input-output* metodu ir kartu L. Valraso teoriją papildyti konkrečiu turiniu.

Radikaliųjų racionalistų nuomone, duomenys negali ne tik paneigti teorijos, bet ir nebūtinai abstraktias ekonomines koncepcijas interpretuoti faktais. Racionalistai deklaruoja „apriorinių teorijų“ teisingumą tiek formos, tiek ir turinio požiūriu. Jų nuomone, ekonominės teorijos teisingumą ir turiningumą turi garantuoti pradiniai jos postulatai, kuriais abejoti nėra pagrindo. Žinoma, tai būtų visai teisinga, jei aprioristams visiškai pavyktų įrodyti apriorinių postulatų teisingumą.

Iš analitinių ir sintetinių teiginių dichotomijos išplaukia, kad kiekvienas teiginys yra arba apriorinis ir kartu analitinis, todėl jis neturi jokios informacijos apie realųjį pasaulį, arba sintetinis ir turi mažesnę ar didesnę empirinį krūvį, todėl negali pralenkti patyrimo, būti gautas anksčiau jo.

Koks yra ekonomikos mokslo apriorinių postulatų teisingumo nustatymo būdas? Suspraudamas šio klausimo reikšmę, L. Mizesas bandė atsakyti į jį remdamasis E. Kanto mokymu. E. Kantas skyrė grynus empirinius ir teoretinius apibendrinimus. Pirmaisiais gautami tokie teiginiai, kurie vėlesnių bandymų metu gali būti paneigti. Chrestomatinis pa-

vyzdys – „visos gulgės baltos“. Jis buvo teisingas, kol Australijoje nebuvo pastebėta juodų gulbių.

Antrieji apibendrinimai leidžia apimti ir būvusį, ir būsimą patyrimą. Pavyzdžiui, galima būti visiškai įsitikinusiems, kad ir kokie faktai būtų nustatyti ateityje, jie nepaneigs teiginio, jog „visi kūnai tįsūs“. Tokie teiginiai teisingi apskritai: ne tik formaliu, bet ir turinio požiūriu. Jie gauti be kontakto su tiesioginiu stebėtoju. Teiginio, kad „visi kūnai tįsūs“, teisingumas išplaukia iš to, kad netįsūs kūnai mūsų žmogiškajam suvokimui tiesiog yra nepasiekiami. Jei jie kur nors visatoje egzistuoja, žmogus negalėtų jų suvokti. Tokia jau žmogaus sąmonės savybė: jam suvokiami daiktai egzistuoja tik erdvės forma. Kita vertus, apriorinės tiesos turi turiningą informaciją apie pasaulį, nes jos apima „kiekvieną galimą patyrimą“. Loginės formos atžvilgiu sprendimai „visos gulgės baltos“ ir „visi kūnai tįsūs“ – visiškai identiški. Skiriasi jų turinys. „Visi kūnai tįsūs“ yra ne tiesiog apriorinis, bet apriorinis sintetinis teiginys.

L. Mizeso nuomone, aprioriniai postulatai turi būti formuluojami taip, kad kiekvienas mėginimas juos paneigti suponuotų loginį prieštaravimą ir leistų daryti absurdiškas išvadas turinio atžvilgiu. Jei to neįmanoma padaryti, tada jais galima remtis ir su jų pagalba gautos teorijos leidžia interpretuoti realiaame gyvenime vykstančius įvykius. Tarp apriorinių postulatų, kurių teisingumas nustatytas ir neginčijamas, L. Mizesas ir jo sekėjai išskiria teiginį apie žmogaus elgesio racionalumą.

XIX a. pabaigoje, įvykus maržinalistinei revoliucijai, racionalios elgsenos postulatą tvirtai įsitvirtino ekonomikos moksle, nors to postulato pagrindimas yra sudėtinga problema. Radikalieji racionalistai mano, kad racionalios elgsenos principo taikymo srities siaurinimas kelia pavojų visai maržinalizmo

sistamai ir todėl jie siūlo naujus to postulato pagrindimo būdus. Jų nuomone, racionalus yra kiekvienas tikslingas elgesys, nebūtinai vykstantis ūkinės veiklos srityje. Taip traktuojamas racionalumo principas įgauna absoliučiai būtiną pobūdį. Juo vadovaujasi ir altruistas, pirkdamas prekes labdaros fondui, ir keršytojas, degęs neapykanta; visi, kurie siekia kryptingai įgyvendinti kokį nors savo tikslą.

Kiekvienas žmogus turi savo naudingumo funkciją, nors dažniausiai to ir nesuvokia. Tiek nėra netįsaus kūno, tiek nėra žmogaus, neturinio racionalumo sampratos. Tiksliau – žmogaus sąmonė negali įsivaizduoti normalaus žmogaus be racionalios elgsenos.

Palyginti su empirizmu, besiformuojanti racionalistinė ekonomikos metodologija yra visai konkurencinga pirmajai. Didžiausia empirizmo pretenzija racionalizmui yra ta, kam pastarasis atsiskė teoriją tikrinti faktais, tuo nukreipdamas ekonomikos teoriją į išsigimimą, kūrįmą spekuliatyvių koncepcijų, nesusių su realiu gyvenimu. Aprioristai į tai turi aiškų atsakymą: mokslas dar nesukūrė neginčytinų teorijų, tikrinančių ir ją atmetančių metodų, todėl dabar empirinis teorijos patikrinimas yra nepajėgus užkirsti kelią neefektyviems moksliniams tyrimams.

Ekonominio racionalizmo praktika

Akivaizdžiausias racionalizmo ekonominės metodologijos paneigimo ir ryškiausias empiristinės ekonominės metodologijos koncepcijos pranašumo įrodymas empiristams yra „keinsistinė revoliucija“, tapusi svarbiausia XX a. ekonominės minties raidos įvykiu. Empiristų požiūriu, visas tas procesas vyko maždaug taip.

Nuo ekonomistų klasikų mokyklos laikų ekonomikos moksle kovojo du požiūriai į pro-

dukcijos realizavimo problemą: Ž. Sėjaus – D. Rikardo (Say–Ricardo) ir T. Maltuso (Malthus). Pagal pirmąją, kainų elastingumas garantuoja visos pagamintos produkcijos realizavimą; pagal T. Maltuso teoriją – kapitalizmui nuolat gresia perprodukcijos krizių galimybė. Ją lemia daugumos gyventojų ribota paklausa, nes darbo užmokesčio lygis nusi stato pragyvenimo minimumo lygmenis.

Naudojant L. Mizeo koncepciją išspręsti šį ginčą neįmanoma, nes abu požiūriai gerai pagrįsti, logiški. Anksčiau Ž. Sėjaus, D. Rikardo koncepcija geriau atitiko gyvenimo faktus: kapitalizmo ekonomika XIX a. nepatyrė didelių ūkinių sukrėtimų, todėl ši koncepcija ir buvo pripažinta. Ž. Sėjaus ir D. Rikardo idėjos užvaldė verslo pasaulio žmonių protus. Ją palaikė mokslo pasaulis ir valstybės vyrai. Alternatyvi T. Maltuso koncepcija prarado aktualumą, ilgai ją niekas nesidomėjo. Efektyvios paklausos mįslė, kurią taip norėjo išspręsti T. Maltusas, ekonomikos literatūroje ilgai buvo nenagrinėjama. Bet atėjo 1929 metai. Prasidėjo Didžioji depresija. Visiems tapo aišku, kad Ž. Sėjaus rinkos dėsnis neveikia. Teko grįžti prie neefektyvios paklausos teorijos, kuri mokslinėje ekonomikos literatūroje buvo lyg ir užmiršta, bet krizės pamokos priminė jos reikalingumą ir realumą. Remdamasis ja J. M. Keinsas (Keynes) sukūrė teoriją, paaškinančią dramatiškus 1929–1933 m. ūkio įvykius, kurių niekaip negalėjo paašškinti klasikų ir neoklasikų doktrinos.

Mūsų nuomone, keinsistinės revoliucijos istorija įtikinamai rodo socialinio konteksto reikšmę mokslo raidai, bet ją negalima grįsti, kad ekonominių teorijų atradimas ir jų išnykimas visiškai priklauso nuo faktų. Iš tikrųjų žinoma, kad keinsistinė revoliucija baigėsi vadinamosios didžiosios neoklasikinės sintezės susiformavimu, jį taip pat konstatavo, nors ir

su apribojimais, esant kapitalizmo savireguliacijos principą. Svarbiausia kliūtimi siekiant ūkio pusiausvyros, kai yra visiškas gyventojų užimtumas, buvo pripažintas darbo užmokesčio neelastingumas, darbininkų nenorėjimas parduoti savo darbą rinkos kaina. Vadinasi, net didžiajai depresijai nepavyko suardyti hipotetinių teiginių, kuriais yra grindžiamas Ž. Sėjaus dėsnis.

Manytume, paties J. M. Keinsio ekonominė koncepcija yra labai prieštaringa ir ją nagrinėjant kaip dilemą „empirizmas–racionalizmas“ reikia pripažinti, kad metodologiniu požiūriu J. M. Keinsio teorinis požiūris artimesnis racionalizmui, o ne empirizmui. Tuo požiūriu įdomu panagrinėti metodą, su kurio pagalba J. M. Keinsas pagrindžia „pagrindinį psichologinį dėsnį“, tokį svarbų jo teorijai: „žmonės, didėję jį pajamoms, dažniausiai didina savo vartojimą, bet ne tokiu mastu, koku didėja jų pajamos“. Iš čia išplaukia, kad didėjant visuomenės turtui, vis didesnė turto dalis skiriama kaupiti, paklausa yra labiau atsilieka nuo pasiūlos, vis aštresnė tampa produkcijos realizavimo ir gyventojų užimtumo problema. Pagrindinė J. M. Keinsio veikalo tezė – kapitalizmo tendencija į stagnaciją yra tiesiogiai nulemta „pagrindinio psichologinio dėsnio“.

Kaip gautas tas psichologinis dėsnis? Ar remiantis konkrečiais duomenimis, atlikus ilgo laikotarpio empirinį statistinį jų apibendrinimą? Visai ne. Paties J. M. Keinsio tvirtinimu, jį egzistuojant galime būti tikri tiek iš apriorinių nuostatų, tiek ir iš ilgalaikio patirties faktų stebėjimo, nors pats mokslininkas tokių faktų ir skaičių nepateikė [8, p. 298]. Po karo daug ekonomistų skyrė jėgų ir laiko empiriškai pagrįsti tą „psichologinį dėsnį“, tačiau įtikinamo rezultato negavo. Atrodo, J. M. Keinsas buvo tiek įsitikinęs savo pagrindiniu „psichologiniu dėsnium“, kad jam suteikė „akivaizdžiai

teisingo postulato“ statusą, kurį pakanka vien suformuluoti, kad galėtum pripažinti jo teisingumą. Vadinasi, nauja J. M. Keinsio teorija, atrodo, atsirado labiau vadovaujantis apriorizmo metodologija.

Įdomi Keinsio teorijos ir jos empirinio patikrinimo sąveika. Atrodo, pripažinti Keinsio teoriją ir jos populiarumui empirinis jos patikrinimas neturėjo jokio poveikio. Ekonominės minties istorikai dažnai užmiršta, kad „Bendrosios teorijos...“ įvairių teiginių ekonometriniai patikrinimai buvo atlikti tuomet, kai jie jau buvo tapę populiariausių vadovėlių integralia dalimi. Ištisa ekonomistų karta mokėsi keinsizmo, kai jis dar nebuvo ekonometriškai verifikuotas. Mūsų išvada būtų tokia: net toks reikšmingas įvykis kaip ekonomikos mokslo „keinsistinė revoliucija“ negali būti laikomas empirinės ekonominės metodologijos patvirtinimu.

Racionalistams, kitaip nei jų oponentams, nesunku pateikti pavyzdžių, patvirtinančių jų nuomone, apriorinės metodologijos pagrįstumą. Jų požiūriu, XIX a. pabaigoje įvykusi ekonomikos moksle „maržinalistinė revoliucija“ yra geriausias pavyzdys pagrįsti apriorizmo metodologiją. Aptarkime šį faktą.

Dar esant gyvam D. Rikardui, ekonomikos mokslo teorinę plėtrą sutrukdė pasireiškusios ekonomikos mokslo antinomijos [13, p. 616–629]:

1) tapo neišku, kaip galima suderinti iš D. Rikardo teorijos išplaukiantį darbininko eksploatacijos faktą, kuris susidaro dėl neekvivalentių darbo jėgos mainų tarp darbininkų ir kapitalistų, su darbo vertės teorija, kuriai reikia visuotinio ekvivalentiškumo;

2) liko nesuderinti du teiginiai: a) kapitalas, turintis skirtingą organinę sudėtį, duoda vienodą pelną; b) darbas yra vienintelis vertės šaltinis.

D. Rikardo teorijos prieštaravimai buvo grynai teoriniai ir juos reikėjo išspręsti taip pat teorinėje plotmėje. Klasikinė ekonomistų mokykla atsidūrė aklavietėje. Jos krizė truko iki XIX a. aštuntojo dešimtmečio, kai maržinalistai pasiūlė išeitį iš krizės. Maržinalistai ypač pabrėžė daikto naudingumą, iškelė prekės vartojamąją vertę.

Prekės darbo imlumas ir naudingumas, aiškinant jos kainos susiformavimą, tarpusavyje konkuravo šimtmečius.

Klasikų laikais darbo vertės teorija paėmė viršų, nes jos oponentai negalėjo paaiškinti „vandens ir briliantų vertingumo paradokso“. Jeigu prekės kaina galiausiai lemia naudingumas, kodėl mažiau naudingi briliantai žmonių vertinami labiau už vandenį? K. Mengeris (Menger K.), V. Dževonsas (Jenons William) ir L. Valrasas (Walras L.) įrodė, kad, sprendžiant panašius paradoksus, reikia vadovautis ribine naudingumo teorija, kuri gėrybes ir vertingumą susieja su jų naudingumu ir retumu, taip išspręsdama vandens ir briliantų vertingumo paradoksą. Taip buvo nurodytas kelias išeiti iš užtrukusios krizės.

Racionalistų nuomone, visa „maržinalistinės revoliucijos“ eiga parodo, kad ribinio naudingumo teorija pasiekė savo dominuojančią padėtį ekonomikos moksle griežto idėjų atrinkimo vadovaujantis loginiais argumentais, o ne stebėjimo faktais dėka.

Pavyzdžių, kad ekonominės teorijos yra atsiradusios iš abstraktaus protavimo, galima pateikti ir daugiau. Empirinės metodologijos požiūriu susidaro gana keista situacija. Empiristų tvirtinimu, kiekvienos idėjos likimą turi lemti faktai. Reali ekonomikos mokslo istorija akivaizdžiau rodo ką kita: ekonomines teorijas suformuoja spekuliatyvus, o ne faktologinis mąstymas. Tiesa, empiristai to neneigia, bet jie nesutinka su racionalistine metodologijos koncepcija. Kodėl?

Tai, kad racionalistams nesunku pateikti daug pavyzdžių savo koncepcijos naudai, kad ir kaip būtų paradoksalu, ne įrodo, bet paneigia jų koncepciją. Griežtai laikantis racionalistų požiūriu turėtų būti vienas principas teorijai suformuoti. Jeigu jau teoriją formuojant galimi du ar daugiau principų, vadinasi, jie ne visi yra teisingi. Jei tą patį procesą aiškina dvi ar daugiau teorijų, ne visos jos gali būti teisingos. Bet nė vienas paskutiniųjų metų racionalistų nedrįso pasiūlyti vieno postulato, formuojančio visą ekonomikos mokslą. Pavyzdžiui, L. Mizeso požiūriu, toks pagrindinis postulatų yra racionalaus elgesio aksioma, o neorikardininkų nuomone, tokiu postulatu turėtų būti „ekonominės sistemos gebėjimo reprodukuotis“ principas. Suprantama, skirtingi pradiniai teorijos postulatų skatina formuoti skirtingas teorines sistemas.

Kol racionalistinės metodologijos šalininkų buvo nedaug ir jie vieningai kovojo su empiristais, jų metodologinio ginčo su empiristais pozicijos buvo gana stiprios. Bet kai tarp jų atsirado įvairių ekonominių racionalizmo kryptių, jiems jau nepavyksta susitarti dėl bendros racionalistinės ekonomikos mokslo metodologijos, jos standarto. Tiesa, dauguma racionalistų linkę manyti, kad, susidūrus dviem apriorinėms teorijoms, teisinga pripažįstama ta, kurios įrodinėjimų loginė grandinė, vedanti nuo postulatų prie išvadų, yra įtikinamiausia, t. y. paprasčiausia, elegantiškiausia, turinti geriausių ryšių su visų jau pripažintomis žiniomis.

Racionalistams ekonominės teorijos vertinimas pagal loginį nuoseklumą toks pat svarbus kaip ir falsifikacijos principas empiristų metodologinėje sistemoje. Tiek falsifikacijos, tiek loginio nuoseklumo (neprieštaravimo) principas ne visada yra neklaidingi. Racionalistai taip pat neturi vieno principo, kuriuo vadovaujantis tikrai būtų galima atmesti tas ar

kitas ekonomines teorijas. Egzistuoja įvairių loginių sistemų: Aristotelio, dialektinė Hėgelio ir Markso logika, Raselo intuityvioji logika ir kt. Visos jos skirtingos, tai kuria reikėtų vadovautis tikrinant ekonominių teorijų nuoseklumą?

Pavyzdžiui, ekonomistams didelių prieštaravimų kėlė K. Markso „Kapitalo“ I ir III tomai. Marksistui perėjimas nuo vertės prie gamybos kainos yra natūralus procesas, užtikrinantis nuoseklų perėjimą nuo abstraktaus proceso prie konkretaus [4]. Ekonomistui, neoklasikinės mokyklos atstovui, „Kapitalo“ I ir III tomuose dėstomos teorinės koncepcijos jau yra nesuderinamos. Pagal juos, kainas formuoja arba vertė, arba gamybos kaina, o ne vienas ir kitas pradas kartu. Neoklasikai nejučia jokio diskomforto teigdami, kad pusiausvyros kaina nusistato pasiūlos ir paklausos kreivių susikirtimo taške, o vertė yra visai nereikalinga aiškinti kainos susiformavimą. Tuo tarpu marksistai, netgi neorikardininkai su tuo nesutinka. Jų nuomone, vertė – kainos esmė; atsisakant vertės, atsisakoma ir nagrinėti eksploatacijos procesą.

Iš viso to galima daryti išvadą: bendras tiesos ieškojimas, remiantis vien loginiais įrodinėjimais, yra neįmanomas. Todėl nenuostabu, kad į teorijos loginį tobulumą mokslininkai ne visada kreipia daug dėmesio, ypač kai kritikuojama teorija yra akademinų sluoksnių gerai ir plačiai pripažinta. Tuomet nesukubama jos atsisakyti, bet stengiamasi ją papildyti, modifikuoti, vienaip ar kitaip ją „sutaikyti“ su atsirusiais naujais faktais.

Išvados

Daugelio šiuolaikinių ekonomistų nuomone, tarp socialinių mokslų ekonomika pirmauja.

Ekonomikos moksle plačiausiai naudojami skaičiai, matai, matematiniai argumentai; ekonomikos mokslas turi neblogą analitinę praktiką. Ekonomikos krypčių kova, pavyzdžiui, keinsizmo ir monetarizmo, dažniausiai yra laikina, neilgalaikė, ekonomikos srovės laipsniškai suartėja. Todėl dauguma ekonomistų mano, kad, nepaisant ekonominių koncepcijų ir doktrinų gausos, dabar jau įmanomas bendras ekonomikos mokslas.

Pripažįstama, kad, plėtojant ekonominių procesų metodologiją, tenka derinti deducines ir indukcinės įvairių ekonomikos mokslo šakų tyrimų kryptis ir teorijas. Išskirtinė turi būti ekonominių procesų matematinio modeliavimo teorija [3]. Į matematinių modelių kūrimo procesą reikia žiūrėti kaip į loginę abstrakcijos metodo geresnį panaudojimą.

Kuriant ekonominių procesų modeliavimo teoriją, reikia skirti abstrakčius teorinius ir konkrečius istorinius klausimus. Atliekant teorinį nagrinėjimą ypač svarbus abstrakcijos tipas – idealizacija, kai gaunamos sąvokos, neturinčios realių analogų tikrovėje. Ekonominės teorijos abstrakčios tiesos nustatomos per idealizaciją, su gautų sąvokų pagalba. Teoriniam nagrinėjamų ekonominių procesų pažinimui svarbiausia sukurti „idealius objektus“, nes dėsniai grynu pavidalu veikia tik idealių objektų tikrovėje. Nuo abstrakcijos dėka sukurta ekonominės teorijos prie empirinės ekonominės teorijos turi vesti įvairausio turinio ekonominiai matematiniai modeliai. Konkrečių ūkinių klausimų nagrinėjimo negalima užgožti abstrakčiomis schemomis, t. y. abstrakčią ekonominę teoriją reikia laipsniškai konkretinti, aproksimuoti iki realių ūkio gyvenimo aktualijų, papildyti ją socialinio gyvenimo faktais.

LITERATŪRA

1. Blaug M. Metodologia ekonomii. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1998.
2. Hollis M. Socialinių mokslų filosofija. Vilnius: LRSL, 2000.
3. Martišius S. Matematiniai metodai ekonomikos moksle ir ūkio tyrimuose // Inžinerinė ekonomija. 2000, Nr. 2(7).
4. Nowak L. Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki. Warszawa: PWN, 1977.
5. Popper K. R. Rinktinė. Vilnius: Pradai, 2001.
6. Raeper W., Smith L. Po idėjų pasaulį. Vilnius, 1996.
7. Šalčius P. Raštai. Teorinė ekonomika ir ekonominės minties istorija. Vilnius: Mintis, 1991.
8. Kejns Dž. Izbrannyje proizvedenija. Moskva, 1993.
9. Mizec L. O nekotoryx rasprostronenyx zabluždenijaz po povodu predmeta I metoda ekonomičeskoj nauki. Moskva: THESIS, 1994. Nr. 2.
10. Otnaxov P. Empirizm v ekonomičeskoj naukie // Voprosy ekonomiki. 1998, Nr. 4, p. 58–72.
11. Otnaxov P. Racionalizm v ekonomičeskoj naukie: teorija i praktika // Voproczy ekonomiki. 1999, No 2, p. 119–136.
12. Fridmen M. Metodologija pozitivnoj ekonomičeskoj nauki. Moskva: THESIS, 1994. T. 2.
13. Šumpeter J. Istorija ekonomičeskovo analiza. C. Peterburg, 2001. T. 1–3.

THE MAIN TRENDS IN THE XX CENTURY ECONOMICS' METHODOLOGY

Stanislovas Algimantas Martišius

S u m m a r y

The main idea of the article is to disjoin empiricism and rationalism, or apriority, and it is made evident when investigating the streams of the XX century economic thought. It is stressed the exceptional feature of the current economics, hypothesizing, which became the main instrument in the building of a new theoretical constructions.

If to choose from a few alternatives when creating a new economic theory, the preference must be given to the one, where more empirical information is used, the logic of the facts prefer, the better elucidatory and predictive possibilities as well as faster verification, when compare observations and based on the theory outcomes.

A following general conclusions when investigating the XX century economics' methodology could be presented:

1. Current economic hypotheses couldn't be based solely on the induction or deduction.
2. The building of a new economic hypothesis exceeds the bounds of empirical facts, at the same time it suggests the preliminary solution of the problem, or establishes a new law describing economic reality.
3. The economics starts from the problem, not from the observations, although the economic problem could be raised on the reliable observations.

Įteikta 2002 m. rugsėjo mėn.